

MI A KÖZÖS A FÓKUSZÁLT ELEM TÍPUSOKBAN?¹

IMRÉNYI ANDRÁS

1. A tanulmány célja, felépítése

Jelen tanulmány célja egy olyan kérdés feltétele és újszerű megválaszolása, amely a magyar mondattani kutatások fő áramlatában – a Szabolcsi (1980)-tól eredeztethető generatív értelmezési hagyományban – mindeddig nem kapott súlyának megfelelő figyelmet: mi a közös azokban az elemtípusokban, melyek a mondat „szerkezeti fókuszának” (értelmi és prozódiai súlypontjának) minősülnek?

A második részben az igazságfeltételes szemantika és a logikai szerkezet kategóriáival operáló standard fókuszértelmezést – s e korántsem egységes hagyományon belül is az É. Kiss (2006a)-ban kiteljesedő gondolatmenetet – ismertetem röviden, és rámutatok legfőbb hiányosságára: arra, hogy csak az azonosító fókuszra ad természetes magyarázatot, a kérdő és a kirekesztő-negatív fókuszra nem. Három kiegészítő stratégiára is felhívom a figyelmet, mely a standard értelmezési hagyomány e problémájából következik, és az önmagában véve elegáns megoldás értékéből elvesz: a problematikus adatok relativizálására, a szótári stipulációra és a kiegészítő elvek bevezetésére.

A harmadik részben új elemzést javasolok, mely egészen más előfeltevésekre épül: nem az igazságfeltételes szemantika és a generatív összetevős szerkezeti modell „építőkocka-elvű”, kompozicionális és atomisztikus elemzés módját követi, hanem az elemek közti dinamikus viszonyokat igyekszik megragadni. A fókusz lényegét (s egyben az igekötő és az ige inverziójának prototipikus funkcióját) az új nézőpontból abban látom, hogy miképpen módosul az állítmány értelmezése, hogyan csökken különböző okokból érvényessége, illetve jelentősége. Ehhez egyszersmind egy új állítmányértelmezésre is szükség lesz, mely nem a mondat egész elemi részeként,

¹ Jelen írás az eredeti konferencia-előadás tartalmától és az első kéziratától jelentősen eltér, az azóta formálódó gondolatok és az eredeti szövegre kapott, fontos kérdésekben jogos kételyt megfogalmazó lektori véleménynek megfelelően, melyet ezúton is köszönök.

hanem magmondatként, sőt – a pragmatikai szempontot is beépítve – „protoállításként” kezeli a predikátumot.

Végül a negyedik rész összefoglalja a tanulmány legfontosabb állításait.

2. A standard fókuszértelmezés. Egyenetlenség és kiegészítő stratégiák

Régóta ismeretes, hogy a magyarban döntő jelentősége van az állítmány előtti hangsúlyos helyzetnek: az itt szereplő elemek mintegy a mondat értelmi és prozódiai súlypontjának, fókuszának minősülnek, amit nemcsak saját prominenciájuknak köszönhetnek, hanem annak is, hogy az igemódosítót az ige mögé „kényszerítik”, és elveszik vagy legalábbis jelentősen csökkentik az utánuk következő elemek szóeleji hangsúlyát. A *fókusz* kifejezés a szakirodalomban legtöbbször egyszerűen az új – nem preszupponált – információra utal (vö. Halliday 1967), s bár ez a leírás illik a magyar mondat súlypontjára is, definíciónak túl tág, ezért a magyarra vonatkozó generatív elemzések a *szerkezeti fókusz* fogalmával fejezik ki, hogy a magyarban – mint diskurzuskonfigurációs nyelvben (vö. É. Kiss szerk. 1995) – kitüntetett frázisstruktúra- pozíciót foglal el az egyik ilyen új információt képviselő elem.

A következő mondatokban a szerkezeti fókusz egy-egy sajátos példáját látjuk: (1a) a kérdő, (1b) az azonosító, (1c) pedig a kirekesztő-negatív fókuszt illusztrálja.

- (1) a. KIT hívtál meg?
b. PÉTERT hívtam meg.
c. RITKÁN hívom meg Pétert.

Tudománytörténeti tény, hogy a hazai generatív szakirodalomban legtöbb figyelmet az (1b) típusú – tehát az azonosító – fókusz kapott, pedig jó érvet lehetne felhozni a kérdő fókusz elsődlegessége vagy legalább hasonló státusza mellett: (1b) kizárólag olyan kontextusban hangozhat el, amelyben (1a) – mint implicit vagy explicit kérdés – releváns. A képet tovább árnyalja, hogy Simonyinál még az (1c) típusra is jellemző – de a szövegrészben (1b)-re alkalmazott – negatív mozzanat áll az elemzés középpontjában: „A kirekesztő kifejezésekben egy-egy gondolt fogalmat vagy fogalomcsoportot megfelelünk és csak az egyik félre vonatkoztatjuk állításunkat, vagy pedig tagadó fordulattal azt fejezzük ki, hogy melyik fél esik kívül állításunk érvényén. Az utóbbi a rendes, közvetlen tagadás, de közvetve az előbbi is tagadás, mert magában foglalja a másik, elhallgatott félre vonatkozó tagadást” (1905: 470).

A generatív nyelvészek feltehetően azért helyezték éppen az azonosító típust elemzésük középpontjába, mert az alkalmazott elméleti keretben (mely az igazságfeltételes szemantika és a logikai szerkezet kategóriáival közelített a mondathoz) leginkább az azonosító fókuszról lehetett érdekes, elegáns és a szintaktikai elmélethez szorosan illeszkedő általánosításokat tenni. Mint rövidesen látni fogjuk, ennek az elméleti elkötelezettségnek súlyos ára volt a fókuszált elemtípusok viselkedésének e g y s é g e s magyarázata szempontjából.

A magyar szerkezeti fókusz mindmáig meghatározó formális értelmezésének alapjait Szabolcsi (1980) dolgozta ki, majd Kenesei (1986) és É. Kiss (pl. 1998, 2006a) fejlesztette tovább.² Szabolcsi kulcsfogalma a „kimerítő felsorolás”: a fókusz kimerítő listáját adja azon referenseknek, melyekre a mondatban kifejezett állítás igaz. Például a *PÉTER aludt a padlón* mondat jelentése 'minden x-re, x akkor és csak akkor aludt a padlón, ha x = Péter'. A fókusz 'kimerítő' jegyének bizonyítéka, hogy a *PÉTER ÉS PÁL aludt a padlón* mondatból nem következik az iménti mondat igazsága, sőt ellentmondásban állnak – pedig ugyanezeket a kifejezéseket más szintaktikai szerkezetbe helyezve a mellérendelést tartalmazó propozícióból a mellérendelés tagjaira vonatkoztatott önálló állítások igazságára következtethetünk (*Péter és Pál a padlón aludt* → *Péter a padlón aludt*). A fókuszos mondatok közötti ellentmondás kézenfekvő oka lehet, hogy a *PÉTER aludt a padlón* állítás – mivel az elemzés értelmében kimerítő felsorolást hajt végre – kizárja annak a lehetőségét, hogy Pál is a padlón aludt volna.

A standard fókuszértelmezés későbbi fejleményei hasonló intuícióra épülnek, inkább a technikai kivitelezésben térnek el az eredeti javaslatról.

Kenesei (1986) annyiban módosított Szabolcsi fókuszértelmezésén, hogy a fókusz funkcióját az „azonosítással való kizárásban” határozta meg, melyet formálisan egy ióta operátor kódolt. É. Kiss (1998) az „azonosítással

² Fontos kérdésekben eltérő értelmezést követ Kenesei (2006), de az – É. Kiss (1998) javaslatánál tágabban értelmezett – fókusz azonosító funkciójának ő is központi jelentőséget tulajdonít („Our central thesis is that focus has an identificatory function; and focus is understood here to comprise both information focus and identificational or contrastive focus” (137)). Jelen tanulmányban nincs mód az azonosító funkcióra épülő fókuszértelmezések részletes bemutatására; az pedig különösen reménytelen vállalkozás volna, hogy a fókusz ilyen alapokon történő, mégis egységes elemzésének pusztá lehetőségét is kétségbe vonjam. Céлом ehelyett csupán a fókuszértelmezés egyik meghatározó ágának vázlatos bírálata lehet, illetve annak igazolása, hogy más előfeltevések mentén is érdemes megkísérlni a fókusz – sőt, az igemódosító-íge inverzió prototipikus funkciójának – koherens értelmezését.

való kizárás” helyett a „kimerítő azonosítás” fogalmával dolgozott: a fókuszoperátor szerepe, hogy kimerítően azonosítsa egy – a kontextus által definiált – halmaz azon részhalmazát, melyre a mondatban kifejezett állítás t é n y l e g e s e n igaz, kizárva a kiegészítő részhalmazt (amelyre az állítás p o t e n c i á l i s a n szintén igaz lehetne). Például a *Tegnap este MARINAK mutattam be Pétert* állítás Marit azonosítja mint azt a valakit, akire egyedül érvényes a releváns személyek közül, hogy a beszélő bemutatta neki Pétert. Lényeges újdonsága É. Kiss (1998) fókuszértelmezésének, hogy univerzális elvekre vezeti vissza az azonosító fókusz mozgatóját: míg az úgynevezett információs – vagy prezentációs – fókusz (pl. *Tegnap este bemutattam Pétert MARINAK*) gyakran eredeti pozíciójában marad, a nyelvekben erős tendencia figyelhető meg az azonosító fókusz kiemelésére.

Végül tanulmányom szempontjából a standard fókuszértelmezés vonatáához tartozik É. Kiss (2006a) javaslata is, mely a fókusz kimerítő azonosító funkcióját a szerző szándékai szerint egy általánosabb, nagyobb magyarázati értékű elvből vezeti le. Higgins (1973) és Huber (2000) alapján É. Kiss azt feltételezi, hogy a magyar szerkezeti fókusz úgynevezett specifikáló predikátum, melynek feladata, hogy „referenciálisan azonosítsa (specifikálja) a mondat preszupponált része által meghatározott halmazt, felsorolva annak elemeit” (É. Kiss 2006b: 3). Ily módon – É. Kiss (2006a) szellemében – a „PÉTERT ÉS PÁLT hívtam meg mondat jelentése [...] informálisan a következőképpen bontható ki:

[2] 'Akiket meghívtam, az Péter és Pál.'” (É. Kiss 2006b: 3)

Mint arra a bevezetésben és a fejezet elején utaltam, a standard fókuszértelmezés legfőbb problémája, hogy bár elegáns – és az anyanyelvi beszélő intuíciónál is megfelelően tükröző – megoldást kínál a fókusz azonosító válfajára, önmagában véve alkalmatlan a kérdő és a kirekesztő-negatív fókusz kezelésére. Az egyszerűség kedvéért megismétlem az (1) alatti példasort: (3a) a kérdő, (3b) az azonosító, (3c) a kirekesztő-negatív fókuszt illusztrálja.

- (3) a. KIT hívtál meg?
- b. PÉTERT hívtam meg.
- c. RITKÁN hívom meg Pétert.

Jól érzékelhető, hogy sem Szabolcsi (1980), sem Kenesei (1986), sem É. Kiss (1998, 2006a) fókuszértelmezése önmagában nem képes kezelni a fókuszált elemeknek ezt a változatosságát. Sem (3a)-ban, sem (3c)-ben nincs szó például arról, hogy a fókusz kimerítő felsorolást fejezzen ki. Bár (3c) – a fogalom tág értelmezése mellett – értékelhető úgy, mint amelyben *ritkán* kimerítően azonosítja azt a gyakorisági fokot, amely mellett Pétert a beszélő meghívja, a (3a) alatti kérdő mondat „nem azonosítást végez, hanem azonosítást kér” (vö. É. Kiss 2003: 214), s ez a pragmatikai funkció (vö. beszédaktusok) és a logikai szerkezet (a kérdő operátor jelenléte vagy hiánya) szempontjából is jelentős különbség. Végül, a fókusz specifikáló predikátumként való értelmezése sem visz minket közelebb a kérdő és a negatív fókusz megértéséhez; például nem érdemes – vagy nem elégséges – (4a)-t és (5a)-t a következőképpen parafrázálni:

- (4) a. KIT hívtál meg?
b. Akit meghívtál, az ki?
- (5) a. RITKÁN hívom meg Pétert.
b. Hogy meghívom Pétert, az ritkán [történik meg].

A parafrázisok természetesen lehetségesek – mint ahogy a legtöbb természetes nyelvi mondat jelentését kifejezhetjük némileg hasonló szerkezettel –, ám a fókuszálás magyarázatát aligha kereshetjük bennük: semmilyen általános elvünk nincs például arra, hogy mely elemekkel legitim elvégezzünk – mindkét irányban – a parafrázis műveletét, és melyekkel nem. Például a *Gyakran meghívom Pétert* mondatnak is lehetséges fordítása a *Hogy meghívom Pétert, az gyakran [történik meg]* állítás, pedig a *gyakran* nem szerkezeti fókusza az eredeti állításnak. Így É. Kiss (2006a) megoldása – noha jelentős újdonságot hoz a korábbi elemzésekhez képest – továbbra sem tudja felszámolni a standard fókuszértelmezés vakfoltját, mivel a kérdő és a kirekesztő-negatív fókusz jelenségét önmagában – segédhipotézisek bevezetése nélkül – nem magyarázza meg. Ezt É. Kiss is elismeri elemzése végén (a szöveget saját fordításban közlöm):

- (6) „Mint ismeretes, az összetevők bizonyos típusai, például a monoton csökkenő kvantort – pl. *kevés* – tartalmazó csoportok, illetve a kérdő kifejezések kötelezően »fókuszálódnak«. Az itt

tárgyalt megközelítés szerint ezekről az összetevőkről azt kell feltételeznünk, hogy egy inherens [+F] »információs fókusz« jeggyel vannak ellátva. Ha egy mondatban történetesen egynél több [+F] összetevő szerepel, valamilyen kiegészítő elv fogja eldönteni, melyikük mozog PredP specifikálójába. Például egy olyan mondatban, mely egy monoton csökkenő kvantort és egy kérdő frázist is tartalmaz, a kérdő kifejezés elsőbbséget fog élvezni a kvantorral szemben azon elv értelmében, mely megköveteli, hogy kérdő mondatban az ige és argumentumai egy kérdő operátor hatókörében legyenek” (É. Kiss 2006a: 183).

Tanulmányom gondolatmenete szempontjából nem É. Kiss megoldásának technikai részletei az érdekesek, hanem a felhasznált eszközök elméleti státusza, a tudományos magyarázat központi elemeihez való viszonya. Úgy tűnik, hogy az azonosító fókuszra adott elegáns értelmezéshez képest (a fókusz mint specifikáló predikátum) a kérdő és a kirekesztő fókusz kezelésében inkább csak kiegészítő stratégiákkal találkozunk, melyek azt szolgálják, hogy ne kelljen feladni az azonosító fókuszra kidolgozott javaslatot. Az egyik ilyen kiegészítő stratégia a *problematicus adatok relativizálása*. É. Kiss megfogalmazásában a kérdő kifejezések és a monoton csökkenő kvantort tartalmazó csoportok nem *fókuszálódnak*, hanem „*fókuszálódnak*” – az idézőjel egyik valószínűsíthető implikációja, hogy az igazi fókusz kizárólag az azonosító típus, míg a kérdő és a negatív elemek csak valami hasonló, de nehezebben értelmezhető (s ezért az alkalmazott nézőpontból kisebb jelentőségű) kategóriába tartoznak. A másik stratégia a *szótári stipuláció*: jobb megoldás híján egy inherens [+F] jeggyel gondoskodhatunk a megfelelő kifejezések fókuszálásáról. Ennek azonban csekély a magyarázati értéke, hiszen körbenforgó jellegű: leginkább onnan tudjuk, hogy egy elem inherens [+F] jeggyel rendelkezik, hogy hajlamos fókusz pozícióba mozogni a mondatban. Harmadszor, *kiegészítő elveket* is bevezethetünk, s ezek után a különféle elvek összjátékából, konspirációjából következhet, hogy a kérdő kifejezések ugyanott foglalnak helyet, mint az azonosítók. A harmadik megoldás tűnik a legszerencésebbnek, de kétségtelenül ez is sokat elvesz az azonosító fókuszra javasolt megoldás értékéből, hiszen a tudományos magyarázattól általában azt várjuk, hogy a hasonló jelenségeket hasonló eszközökkel, egységesen ragadja meg (s ha ettől eltér,

akkor – a szabályt erősítő kivételektől eltekintve – inkább a különbözőségben mutasson fel hasonlóságot, mintsem a hasonlóságban különbözőséget).

A tanulmány következő részében a fókusz három válfajának egységes értelmezésére tesztek kísérletet, de ehhez a generatív elemzés egy fontos előfeltevésének, a kompozicionális, atomisztikus szemléletnek a feladására is szükség lesz. Az új magyarázat így nemcsak az elemzés, hanem az elmélet szintjén is alternatív megközelítést igényel – a megoldás elméleti hátterét és implikációit azonban csak annyiban érintem, amennyire feltétlenül szükséges.

3. A fókusz egységes elemzése

3.1. *A kompozicionális és az interakciós modell különbsége*

A standard fókuszértelmezési hagyomány háttérében különféle feltevések húzódnak meg arról, hogy miként is képzelendő el a mondat mint szintaktikai és szemantikai szerkezet. Az egyik legalapvetőbb feltételezés a kompozicionalitás elve, azaz hogy a mondat jelentése a mondatalkotó elemek inherens jelentésének és összekapcsolódásuk módjának a függvénye (az „összekapcsolódás módja” kifejezés jellemzően egy formális szabályokkal előállított szerkezetre utal). E feltevés szigorú értelmezésének a következménye, hogy az atomisztikusan, építőkockaszerűen elgondolt elemi jelentések nem lépnek valódi interakcióba, azaz például nem alakítanak ki olyan kontextust egymás számára, amely módosítaná a benne szereplő elemek inherens funkcióját. Például az állítmány az igazságfeltételes szemantika szerint $\langle e, t \rangle$ típusú funktorként vesz részt a mondat jelentésében, s ez nem változik meg akkor sem, ha tagadó- vagy kérdőszó kerül a mondatba: a további elemek szemantikai értékét mindig úgy kell megadni (pl. igazságfunktorként vagy változót kötő operátorként), hogy megőrizzhessük az állítmány elemi jelentésével kapcsolatos feltevéseinket.

A tanulmány témájára vonatkoztatva mindezt: a magyar mondat szerkezeti fókuszát az említett nézőpontból úgy kell megpróbálni értelmezni, hogy az ne módosítsa a többi mondatalkotó elem szemantikai jellemzését. Ennek megfelelően a fókuszba kerülő elem vagy valamilyen inherens jeggyel kell, hogy rendelkezzen, mely mintegy kijelöli a megfelelő pozíció elfoglalására, vagy magát a szerkezeti pozíciót kell (univerzális elvek vagy legalább tipológiai tendenciák alapján) összefüggésbe hoznunk valamilyen általános interpretációs szabállyal, mely az ide kerülő elemek értelmezéséről számot adhat. A kérdő és a negatív fókusszal kapcsolatban a standard elemzés inkább az előbbi, az azonosító fókusz vonatkozásában inkább az utóbbi megoldást

választja, de természetesen a pozíció és az elem inherens tulajdonsága közötti megfelelések is meghatározó szerepet játszanak a megoldásban (vö. É. Kiss idézett szövegrészletét, melyben a [+F] jegy szótári stipulációja és a kisegítő elvek együttesen gondos-kodnak a jólformált mondatok generálásáról).

Ami e felfogásból kimarad, az a mondatalkotó elemek jelentése közötti dinamikus viszonyok, egymás értelmezését befolyásoló interakciók vizsgálata – például annak a kérdésnek a feltétele, hogy a fókusz miként módosítja a predikátum értelmezését. Az adott állítmány-értelmezés mellett e „mulasztás” természetes: furcsa volna azt gondolni, hogy az állítmány csak bizonyos kontextusokban $\langle e, t \rangle$ típusú funktor, míg másokban valami ettől eltérő szemantikai értéket képvisel. Nem szükségszerű azonban az állítmányt funktornak tekinteni, hiszen a szigorúan kompozicionális és atomisztikus szemléletnek is lehet alternatívája. A következő alfejezetben megkísérlem bemutatni, hogy egészen más feltevésekkel is közelíthetünk a predikátumhoz, s ez közvetve egy új, egységes fókuszértelmezésre is lehetőséget nyújthat.

3.2. Az állítmány mint magmondat és proto-állítás

A kompozicionális, atomisztikus szemlélet szerint a predikátum a mondat egész része, mely további elemekkel kiegészülve mondatot alkot. Ez tükröződik a hagyományos leíró nyelvtani felfogásban, mely mondatrészként kezeli az állítmányt, s mint az előző fejezetben említettem, az igazságfeltételes szemantika koncepciójában is (a predikátum mint funktor).

Ha állítmány és mondat viszonyát következetesen rész–egész viszonyként tekintjük, akkor egyszersmind képesek lehetünk elválasztani egymástól azokat a grammatikai kategóriákat, amelyek az állítmányhoz, illetve a mondatához kapcsolódnak: lehetséges például múlt idejű igei paradigmákról beszélni (a nyelvtani idő fogalma hagyományosan a predikátumhoz kötődhet annak ellenére, hogy fontos mondat szintű következményei vannak), míg például illokúciós ereje csak a mondatnak lehet, a predikátumnak nem (pedig egyes beszédaktusok éppúgy grammatikálizálódhatnak az állítmány morfológiájában, mint az igeidő, vö. a magyar módjeleket).

Lehetséges azonban a predikátum egy másfajta felfogása is, mely a generatív nyelvészeti hagyományban is lappangva megjelenik (többek között a tematikus szerepek elméletében és a kiterjesztett projekció [*extended projection*, Grimshaw 1991] fogalmában): e szervezettebb szemlélet szerint az állítmány nem „építőköckő”, melyet további építőköcekkel kombinálva

mondatot kapunk, hanem olyan m a g m o n d a t vagy „mondatcsíra”, melyből a teljes mondat „kinő”. Predikátum és mondat ez esetben már inkább úgy viszonyul egymáshoz, mint egész az egészhez: az állítmány sematikus magában hordozza mindazon információt vagy annak jelentős részét – például a kiosztandó tematikus szerepeket –, melyeket a teljes mondat kifejt. E felfogás tükröződik a generatív nyelvelméleti kereten kívül Langacker kognitív szemantikájában is, amely a vonzatok szerepét abban látja, hogy „elaborálják” az ige sematikus alstruktúráit (Langacker 1987: 304, 324–327); nyelvtörténeti dimenzióját pedig megtaláljuk Havas (2003) egy gondolatában, aki a névmást „a legősibb névszói szófajnak” nevezi, a ragozott igét pedig ennek megfelelően egy „ősi mondatnak”, melyben „az igei jelentés képviseli a predikativitást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon” (Havas 2003: 17).³

Ha következetesen vagyunk a predikátum magmondatként való kezelésében, akkor többé az illokúció fogalmát sem tekinthetjük olyasminek, ami triviálisan csak a mondatához kötődik, a predikátumhoz nem. Ehelyett érdekes lehet az állítmányban (a szó etimológiájához hűen, és a kijelentő mód jelöletlenségének univerzális tendenciájából kiindulva) egy proto-állítást látni,⁴ azaz a predikátum kijelentő magmondat értékét venni alapul, melyet természetesen a további mondatalkotó elemek (pl. kérdő-, illetve tagadószók) vagy szupraszegmentális eszközök (pl. az intonáció) adott esetben fölülríthatnak a teljes mondat mint keretséma tulajdonságainak meghatározásában.

³ Generatív nézőpontból a nyelvtörténeti elemzésnek csekély a jelentősége, hiszen nem játszik szerepet a – történeti és társadalmi kontextusától elvonatkoztatott – nyelvsajátítási folyamatban. Jelen tanulmány (itt részletesebben nem tárgyalható) háttérben egy ettől eltérő felfogás áll, amely többek között szinkronia és diakronia, kompetencia (I-language) és performancia (E-language), nyelvi képesség és általános kogníció, valamint a nyelv egyéni-biológiai és közösségi-társadalmi aspektusainak szigorú szembeállítását sem tartja célszerűnek. A kétféle megközelítés szembesítéséhez vö. pl. Ladányi (2005) összefoglalását.

⁴ Mint a szerkesztői megjegyzés rámutatott, „legalább Frege óta a proposíciót és az állítást külön szoktuk kezelni”. Bár logikai szemantikai szempontból az elválasztás bizonyára célszerű, jelen tanulmány nyíltan feladja a szigorúan kompozicionális, a funkciók elkülönítésében érdekelt szemléletet. A proto-állítás fogalma azt fejezi ki, hogy a predikátum default kontextusban egy funkcionálisan teljes értékű (csak éppen sematikus) pozitív kijelentő mondat (vö. *Meghívja*), a további mondatalkotó elemek szerepe pedig részint e mondat sematikus komponenseinek kifejtése (pl. *Meghívja Marit*), részint olyan műveletek elvégzése, melyek a predikátum default értelmezését is adott esetben fölülrírják (pl. *Nem hívja meg*).

Jelen tanulmányban nem részletezem azokat az érveket, melyek a javasolt predikátum-értelmezést nyelvelméleti, nyelvtörténeti vagy nyelvtipológiai alapon támogatják. Céлом csupán annak bemutatása volt, hogy egy ilyen értelmezés is lehetséges – sikerét pedig azok az elemzések igazolhatják, melyek belőle következnek; éppúgy, ahogyan az igazságfeltételes szemantikát és a kompozicionális, atomisztikus szemléletet is jórészt az minősíti, hogy a különféle nyelvi jelenségek megragadásában mennyire bizonyul produktívnak. A következő fejezetben megkísérlem igazolni, hogy az állítmány magmondatként és proto-állításként való értelmezése kulcsot adhat az igekötő-ige inverzió⁵ prototipikus funkciójának megértéséhez és egyúttal a „szerkezeti fókusz” egységes jellemzéséhez is.

3.3. Az igekötő, az inverzió és a fókusz szerepe

Az igekötő⁶ szerepét a generatív elemzések elsősorban az aspektusjelölésben látják, mely legelvontabb formában a *meg*-perfektiváló szerepében érhető tetten (*ír* – *megír*). Az aspektuális funkció tágabb értelmezésébe mindazon – jellemzően irányjelentésű – igekötők is beletartoznak, melyek az esemény belső térbeli vagy időbeli végpontját kódolják (*megy* – *kimegy*). A generatív elemzések (pl. É. Kiss 2002) gyakran olyannyira az aspektusjelölést tekintik elsődlegesnek, hogy az összetevős szerkezetbe is felvesznek egy AspP funkcionális projekciót, aspektuális csoportot, s ennek specifikálójában kap helyet az igekötő.

Kétségtelennek látszik azonban (s ezt a generatív nyelvészek is elismerik), hogy az igekötő szerepét ez a jellemzés nem meríti ki: az aspektus „grammatikainak” tekintett – ezért funkcionális projekcióhoz kötött – mozanata mellett az igekötőnek fontos „lexikális” meghatározottsága is van (bár az aspektusjelentés többnyire ezekben az esetekben is érvényesül). Utalha-

⁵ Bár a generatív összetevős szerkezeti elemzés az igekötő hátravetését nem inverzióval, hanem különféle mozgatósi műveletekkel magyarázza, lehetséges egy olyan alternatíva is, mely a mondatot nem összetevős szerkezeti pozíciók hierarchiájának, hanem a mondatalkotó elemek alkotta asszociációs hálózaton értelmezett aktivációs minták együttesének tekinti (vö. Imrényi 2007). Ebben a keretben az igekötő + ige aktivációs minta megfordulásaként értelmezhető az inverzió, összhangban a hagyományos elképzeléssel és a pszicholingvisztikai kísérletek eredményével is, melyek nem egy szerkezethez, hanem egymáshoz viszonyítják az elemek pozícióját, pl. amikor kimondják, hogy „a preverbális módosítók [igekötők] könnyebbek” (Pléh 1998: 125).

⁶ Tanulmányomban az egyszerűbb kifejtés kedvéért kizárólag igekötős igei predikátumokkal foglalkozom, de általánosításaim lényege kiterjeszhető lesz a további állítmánytípusokra is.

tunk itt többek között az idiomatikus, nem kompozicionális igekötő-használatra (*rüg – berüg*), valamint arra, hogy az igekötő az ige vonzatkeretét is hajlamos megváltoztatni (*ajándékoz vmit vkinek – megajándékoz vkit*). Gondolatmenetem szempontjából ennél is fontosabb (7b), mely megmutatja, hogy az igekötő egymagában is „felelős lehet” a teljes mondatért:

- (7) a. Meghívtad tegnap Marit?
b. Meg.

Vizsgáljuk meg kicsit közelebbről is ezt a példát! A (7b) mondat funkcionális alternatívája mind a teljes mondatnak (*Meghívtam tegnap Marit*), mely ez esetben pragmatikai okokból nem jöhet szóba, mind az igekötős ígének mint állítmánynak (*Meghívtam*), mind az egyszerű mondat-szónak (*Igen*). Ezek a kifejtettség mértéke szerint egy láncolatba rendezhetők: teljes mondat > predikátum (igekötős ige) > igekötő > mondatszó. Meglátásom szerint az igekötő ilyen használata egy önálló funkciónak tekinthető – ahhoz hasonlóan, ahogyan az angol *have* perfektiváló segédigét sem az aspektusjelölő szerepe teszi képessé arra, hogy – az angolban kötelező alannal együtt – önálló válaszmondatként szolgáljon (vö. (8b)), hiszen az aspektusjelentés nélküli *do* is elvégzi ugyanezt (9b)-ben:

- (8) a. Have you invited Mary? (‘Mehívtad Marit?’)
b. I have. (‘Igen.’)
- (9) a. Do you like Mary? (‘Szereted Marit?’)
b. I do. (‘Igen.’)

Előzetes hipotézisem e példák alapján az, hogy a magyar igekötőnek – a generatív elemzésekben mellőzött, de a javasolt új állítmány-értelmezéshez jól illeszkedő – sajátos funkciója a predikátum mint proto-állítás érvényességének fenntartásával függ össze. (Úgy is fogalmazhatunk, hogy a predikátum egy implicit „igen”-t tartalmaz – mely a mondatszóban válhat explicitté⁷ –, s e funkció társul az igekötővel.⁸) Innen

⁷ Az eldöntendő kérdésre adott válasz mellett az implicit *igen* explicitté válására további példa a kontrasztív topikos, ellentétező mondat: *Marit nem hívta meg János, Klárit viszont igen*.

⁸ Másképp fogalmazva: az *igen* maga is egy defektív paradigmájú ígének minősülhet, mely annyiban különbözik a többi igétől, hogy egyetlenegy morfológiailag kidolgozható jelentéskomponense sincs (szám, személy, idő, mód, stb.), hanem teljes sematikuság jellemzi. A többi ige így nem annyira „tartalmazza” az *igen*-t, mint inkább az *igen* – mint igei alapséma – egy-egy specifikusabb változatának fogható fel, mely valamely konkrét esemény(típus) megragadására szolgál.

már csak egy lépés azt feltételezni, hogy e szerepet az igekötő nemcsak önálló válaszmondatként töltheti be, hanem különféle konstrukciókban az állítmányon belüli sorrendi helyzetével is kifejezi: ige előtti elhelyezkedése a protoállítás érvényességét és jelentőségét⁹ implikálja, míg a fordított aktívációs minta ezek csökkenésével járhat együtt.¹⁰

Nézzük, e hipotézist mennyiben igazolják a szerkezeti fókusz esetei! A bizonyításhoz olyan szintaktikai (kvázi-) „minimál párokat” igyekeztem keresni, melyekben hasonló kifejezéseket találunk, az igekötő és az ige sorrendje mégis eltér. Elsőként a kérdő fókuszú érdekes megvizsgálni, összevetve egy felkiáltó szerepű kérdőszót tartalmazó mondatlall:

- (10) a. Mennyien eljöttek!
- b. Mennyien jöttek el?

A generatív elemzések – mint legutóbb Lipták (2006) – a kétféle mondat közötti szórendi különbséget azzal magyarázhatják, hogy míg (10b)-ben a kérdőszó különféle szintaktikai elvek, műveletek következményeként fókuszpozícióba kerül, addig a felkiáltó szerepű kérdőszó (10a) egy másik helyet foglal el a mondat bal periferiáján.¹¹ A jelen tanulmányban egy egy-

⁹ Az érvényesség és a jelentőség fogalmának pragmatikaelméleti megalapozásához Grice (1975 [1997]) nevezetes társalgási maximáira utalhatunk, különösen a következőkre: „Ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel”, „Annyira légy informatív, amennyire az adott kommunikációs célok megkövetelik”, „Légy releváns”, stb. Grice szerint amikor kommunikálunk, akkor ilyen és hasonló implicit elvárásokkal élünk egymással szemben, melyek központi szerepet játszanak a nyelvhasználatban mint együttműködésben. Ha elfogadjuk ezen maximák létét, akkor természetesnek tarthatjuk, hogy a beszélők adott esetben jelezni kívánják egy kifejezés érvényességének, jelentőségének, relevanciájának csökkenését.

¹⁰ Természetesen ezzel nem állítom azt, hogy minden igekötő-hátravetésnek ez a funkciója, például a folyamatos szemléletű (*Mentem már fel a lépcsőn, amikor visszahívtak*) és a határozatlan előidejű igealakok (*Mentem már fel a lépcsőn – és így tudom, milyen rozoga*) esetében az igekötő aspektuális szerepéből érdemes kiindulni (a példák forrása Varga 1982: 165).

¹¹ A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy – mint Lipták (2006) rámutat – vannak olyan felkiáltó mondatok is, melyek (kötelezően vagy opcionálisan) inverziót mutatnak (pl. *DE DRÁGA KÖNYVET vettél meg!*). E jelenség azzal függhet össze, hogy a felkiáltó szerepű kérdő kifejezés értékelő szembeállítás, poláris kontrasztot fejez-e ki (pl. valamilyen mércéhez, elváráshoz képest, a `nem, hanem` séma alapján), vagy csupán skaláris kontrasztot, megoldva a beszédelőzményben feltételezettek (`nemcsak, hanem ... is` jelleggel). Pl. a *HÁNY KÖNYVET vettél meg!* mondatban poláris, míg a *Hány könyvet megvettél!* mondatban skaláris kontraszttal találkozunk: előbbi erősebben érzékelteti, hogy a beszélő szerint kevesebb könyvet kellett volna megvennie az illetőnek, míg utóbbi pusztán a könyvek nagy számát profilálja (`nemcsak ezt vetted meg, hanem azt is, meg amazt is`). Minderről részletesebben lásd Imrényi (2007)-et.

szerűbb funkcionális magyarázatra nyílik lehetőség, melyhez összetevős szerkezetet és mozgatási szabályokat sem kell feltételeznünk.

Ha az állítmánynak az előző alfejezetben javasolt értelmezését vesz-
szük alapul, akkor mindkét mondatot az *Eljöttek* protoállításból bonthatjuk ki,
az ígekötő és az ige sorrendjének különbségét pedig azzal hozhatjuk össze-
függésbe, hogy a beszélő mennyire tartja fenn a protoállítás érvényességét.
(10a)-ban megmarad a protoállítás érvényessége, hiszen a mondat a *Sokan
eljöttek* proposíció funkcióját idézi fel – attól csak abban különbözik, hogy a
tapasztalt tényállást a beszélő meglepetéssel nyugtázza. Más a helyzet (10b)
esetében, mely kérdő beszédaktust valósít meg, így a protoállítás érvényessé-
ge szükségképpen (és jelentősen) csökken. A protoállítás redukciójának egyik
természetes oka tehát a beszédaktus-váltás: mivel a mondat *n e m á l l í t
s e m m i t* (hanem kérdez), ezért a protoállítás is veszít érvényességéből.¹²

Az azonosító fókuszban a protoállítás redukciójának egy másik formá-
ját tapasztaljuk: a mondat ez esetben kijelentő beszédaktust fejez ki ugyan, de

¹² Természetes ellenvetésként jöhet szóba, hogy az eldöntendő kérdések a magyarban
többnyire egyenes szórendet mutatnak (*Meghívtad?* / *Meghívtad-e?*), holott a protoállítás e
mondatokban sem marad érvényes. E látszólagos probléma kezelésére két, egymást kiegészítő
megoldás is szóba jöhet. Az egyik, hogy az aktivációs sorrend csak az egyik lehetséges jelölője,
markere a protoállítás érvényessége csökkenésének, s a magyar eldöntendő kérdésekben
ugyanazt a szerepet elégségesen ellátja az emelkedő intonáció, illetve – a második kérdés-
típusban – a kérdő partikula. A másik lehetséges megoldás arra hivatkozunk, hogy a kérdés
aktivációs mintája mintegy megelőlegezi a (többnyire preferált) pozitív választ, felkínálja az *Igen*
lehetőségét – ugyanez a valamilyen szereplőre vagy körülményre rákérdező kiegészítendő
kérdésekben természetesen nem lehetséges (**MENNYIEN eljöttek?*), hiszen ott a válaszlehetősé-
gek között nem szerepel az *Igen*.

A morfológiai vagy intonációs jelölés más esetekben is bonyolítja a képet: a felszólító
mondatok ugyan legtöbbször inverziót tartalmaznak (*Hívd meg!*), de a direktív beszédaktus
megnyilatkozásbeli formája közeledhet a kijelentéséhez (*Meghívd! Meghívod!*), ami sajátos
funkcionális többlettel jár (fenyegető hangnem, illetve a hallgatótól elvárt cselekvés megvalósult
tényként való konceptualizációja). Szintén csak árnyaltabban érvényesül az inverzió szerepe az
óhajtó mondatokban (*Bárcsak meghívná! Csak hívná meg!*), melyekben az egyenes szórend
realisabbnak, a fordított irreálisabbnak láttatja a remélt szituáció bekövetkeztét.

többé nem a protoállítást állítja a beszélő, hanem valami egészen mást:¹³

- (11) a. János meghívta Marit.
b. János MARIT hívta meg.

Míg (11a) egy meghívási eseményről szóló állítás, addig (11b)-ben ez az esemény már inkább a mondat előfeltevéseinek, a beszélő és a hallgató közös tudásának a része ('valakit meghívott János'), s a mondat valódi propozicionális tartalma nem ez, hanem hogy a szóbajöhető személyek közül éppen Mari a meghívás címzettje és nem más. Az elemi esemény helyett az azonosító állítás kerül a mondat középpontjába, melyhez általában poláris kontraszt, értékelő vagy kirekesztő szembeállító funkció is társul (erről részletesebben l. Imrényi 2007). Az elsődleges predikátum lefokozódik: paradoxonnal élve úgy is fogalmazhatunk, hogy azonos tagmondaton belüli alanyi mellékmondat alaptagjává válik (vö. a megfelelő angol szerkezetet: *It is Mary who John invited* 'Mari az, akit János meghívott'). Az elemzés É. Kiss (2006) megoldását idézi fel; a különbség inkább csak abban áll, hogy az általam javasolt megközelítés általánosabb érvényű, így könnyebben kiterjeszthető a további elemtípusok fókuszálásának magyarázatára is.

A harmadik módja a protoállítás redukciójának, hogy a beszélő korlátozza vagy tagadja a protoállítás érvényességét. Ez lehet a magyarázata – a *csak*-kal módosított azonosító fókusz itt most nem tárgyalt példái mellett – a kirekesztő-negatív fókusz válfajának, mint azt a következő mondatpár igazolja:

- (12) a. Néha meghívom Marit.
b. RITKÁN hívom meg Marit.

A generatív elemzés a logikai szemantika kategóriáival közelíthet a szórendi problémához: megállapíthatja például, hogy a *néha* egzisztenciális

¹³ Az „egészen” kitétel azért szükséges, mert természetesen különféle fokozatai lehetnek annak, hogy mekkora értelmi hangsúly esik a protoállításra. Az univerzális kvantort tartalmazó "*Mindannyian meghívtuk Marit*" mondat is mást állít, mint a "*Meghívtuk Marit* – vegyük azonban észre, hogy elképzelhető olyan kontextus, amelyben utóbbi egyenértékű előbbivel. A fókusz esetében más a helyzet: a *MARIT hívta meg* helyett semmilyen kontextusban nem szerepelhetne a *Meghívta*, mivel utóbbi nem fejezné ki a lehetőségek közötti választás mozzanatát.

olvasatot implikál ('van olyan eset, hogy meghívom Marit'), így hatóköri okokból máshol helyezkedik el, mint a más monoton csökkenő (pontosabban „nem monoton növekvő”, vö. Kálmán 2001: 64) kvantorokhoz hasonlóan fókuszpozíciót elfoglaló *ritkán*. A megoldás az adott elméleti kereten belül elegáns, de mint látni fogjuk, egy egyszerűbb – a nyelvet nem absztrakt formulák világában, hanem a nyelvhasználattal való szoros összefüggésben kezelő – funkcionális magyarázat ismét lehetséges.

Induljunk ki abból, hogy a két mondat „deskriptív tartalma” hasonló: a beszélő azt állítja (vagy implikálja, stb.), hogy a vele és Marival mint szereplőkkel lezajló meghívási esemény alacsony gyakorisági fokon valósul meg. Mi indokolhatja az eltérő szórendet? A két mondat közötti funkcionális különbség meglátásom szerint abban áll, hogy a beszélő mennyire tartja fenn a protoállítást (*Meghívom*) érvényességét és jelentőségét: azt hangsúlyozza-e, hogy p megtörténik (még ha csak n -szer is), vagy pedig korlátozni kívánja a propozíció érvényességét (csak n -szer történik meg p). Ismét igazolódik a hipotézis, bár ezúttal is kicsit másképpen: míg (10b)-ben beszédaktusváltás, (11b)-ben pedig egy új, azonosító predikátum megjelenése, addig (12b)-ben a beszélői elkötelezettség kisebb mértéke okozza a protoállítást redukcióját.

A rész tanulsága, hogy lehetséges a magyar szerkezeti fókusz egységes funkcionális jellemzése, amennyiben a mondatalkotó elemek jelentését nem önmagukban, atomisztikusan (pl. inherens jegyekkel), vagy egy összetevős szerkezeti pozícióra hivatkozva próbáljuk értelmezni, hanem egymáshoz képest, az elemek közötti interakciók alapján. Az állítmánynak a 3.3. fejezetben bemutatott újraértelmezéséből következett, hogy az inverzió prototipikus funkcióját a protoállítást redukációjában, érvényességének és jelentőségének csökkenésében fedezhettük fel, amiből természetesen adódott a különféle elemtípusok fókuszálásának koherens elemzése.

4. Összefoglalás

Tanulmányom célja az volt, hogy megmutassa: érdemes lehet más előfeltevésekkel is megkísérelni a magyar szerkezeti fókusz elemzését, mint amelyek az igazságfeltételes szemantika és a logikai szerkezet kategóriáira épülő, Szabolcsi (1980)-tól – a többirányú fejlődés egyik vonulatát kiragadva – az É. Kiss (2006a)-ig vezető értelmezési hagyomány háttérben állnak.

A 2. fejezetben röviden összefoglaltam e meghatározó fókuszértelmezési hagyomány főbb állításait, és bíráltam az elemzésnek azt a vonását, hogy csak az az azonosító fókuszra nyújt elegáns megoldást, a kérdő és a kirekesz-

tő-negatív fókusz kezelésére önmagában alkalmatlan. A 3. fejezetben a továbblépés kulcsa az volt, hogy ne elemeken és szerkezeteken, hanem az elemek közötti viszonyokon, interakciókon keresztül próbáljuk megérteni a fókusz funkcióját. Ha a predikátumot nem a mondat elemi részének, hanem magmondatnak és egyben protoállításnak tekintjük, akkor a fókuszról egységes jellemzést adhatunk: mindhárom fókuszált elemtípus olyan műveletet képvisel, amely a protoállítás redukcióját, érvényességének és jelentőségének csökkenését váltja ki, amit az inverzió jelez. Ennek három módja 1) a beszédaktusváltás (kérdő fókusz), 2) egy új, azonosító predikátum megjelenése (azonosító fókusz), illetve 3) a protoállítás érvényességének korlátozása vagy tagadása (kirekesztő-negatív fókusz). Kitértem ugyanakkor arra is, hogy az elemzés nem determinisztikus: a protoállítás redukcióját más eszközökkel is kifejezhetjük (pl. az eldöntendő kérdésekben intonációval vagy kérdő partikulával), az inverzió pedig olykor az igekötő aspektuális funkciójával, s nem vagy nem csupán a protoállítás redukciójával függhet össze (határozatlan előidejű, illetve folyamatos szemléletű igealakok).

Amennyiben az elemzés sikeresnek bizonyul, annak nemcsak a fókuszértelmezésére, hanem a nyelvtani modell egészére nézve is fontos következményei lehetnek – az ezzel kapcsolatos kérdések megválaszolása azonban már túlmutat a tanulmány korlátain.

HIVATKOZÁSOK

- Higgins, F. Roger 1973: *The Pseudo-Cleft construction in English*, Ph.D. disszertáció, Cambridge, Mass., MIT.
- Huber, Stefan 2000: *Es-Clefts und det-Clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen*, Stockholm, Almqvist and Wiksell International.
- É. Kiss Katalin szerk. 1995: *Discourse Configurational Languages*, Oxford, Oxford University Press.
- É. Kiss Katalin 1998: Identification Focus versus Information Focus, *Language* 74, 245–273.
- É. Kiss Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, CUP.

- É. Kiss Katalin 2003: Mondattan, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 205–241.
- É. Kiss Katalin 2006a: Focussing as predication, in Valéria Molnar – Susanne Winkler eds: *The Architecture of Focus*, Berlin, Mouton de Gruyter, 169–193.
- É. Kiss Katalin 2006b: *Érvek és ellenérvek a fókusz [+kimerítő] jegyével kapcsolatban*, kézirat, <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/ekiss/publ/ervekesellenervek.pdf>.
- Grice, Paul 1975 [1997]: A társalgás logikája, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris, 213–227.
- Grimshaw, Jane 1991: *Extended projection*, kézirat, Brandeis University.
- Halliday, Michael A. K. 1967: *Intonation and grammar in British English*, The Hague, Mouton.
- Havas Ferenc 2003: A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások, in Oszkó Beatrix – Sipos Mária szerk.: *Budapesti Uráli Műhely III. Uráli tárgyaló*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 7–44.
- Imrényi András 2007: A magyar szórend kísérleti modelljei, 2., Tartományok és viszonyok a magyar mondatban, *Magyar Nyelvőr* 131, 430–451.
- Kálmán László szerk. 2001: *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kenesei István 1986: On the logic of word order in Hungarian, in Abraham, M. – S. de Meij eds: *Topic, focus and configurationality*, Amsterdam, Benjamins.
- Kenesei István 2006: Focus as identification, in Valéria Molnar – Susanne Winkler eds: *The Architecture of Focus*, Berlin, Mouton de Gruyter, 137–168.
- Ladányi Mária 2005: A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek, in Oszkó Beatrix – Sipos Mária szerk.: *Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli grammatizáló*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 7–32.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1, Theoretical Prerequisites*, Stanford, Stanford University Press.
- Lipták Anikó 2006: Word Order in Hungarian Exclamatives, *Acta Linguistica Hungarica* 53, 343–391.
- Pléh Csaba szerk. 1998: *A mondatmegértés a magyar nyelvben*, Budapest, Osiris.

- Simonyi Zsigmond 1905: *A magyar nyelv* [2., átdolgozott kiadás], Budapest, MTA.
- Szabolcsi Anna 1980: Az aktuális mondattagolás szemantikájához, *Nyelvtudományi Közlemények* 82, 59–82.
- Varga László 1982: Két szintaktikai pozícióról, *Magyar Nyelv* 78, 159–169.